

بررسی ویژگی‌ها و ابداعات آثار خوشنویسی ملک محمد قزوینی (هنرمند دوره قاجار)

چکیده

ملک محمد قزوینی یکی از هنرمندان دوره قاجار در شهر قزوین می‌باشد که وی را به‌عنوان خوشنویس معرفی کرده‌اند. با توجه به کمبود منابع مکتوب درباره این هنرمند، تحقیقات علاوه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی به‌صورت میدانی نیز انجام شده است. تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی است. پژوهش انجام شده حول محور این پرسش صورت گرفته است که ابداعات و نوآوری‌های آثار ملک محمد قزوینی دارای چه ویژگی‌هایی می‌باشند؟ با بررسی و تجزیه و تحلیل آثار به‌جامانده از ملک محمد قزوینی که در این پژوهش به آن پرداخته شده است، وی را نه تنها به‌عنوان خوشنویس بلکه بیشتر باید به‌عنوان هنرمندی که به خلق اثر اهمیت داده و دارای یک تفکر گرافیکی می‌باشد شناخت. آثار ملک محمد به دو دسته کتیبه‌ها و قطعات خط تقسیم می‌شوند. کتیبه‌ها شامل سنگ‌نوشته‌های مسجد شهید ثالث و دیگری کتیبه آب‌انبار مولوردیخان در قزوین می‌باشد. قطعات خوشنویسی وی نیز که در این پژوهش توسط نگارنده جمع‌آوری و عکاسی شده است، ۲۸ قطعه می‌باشند. نتایج حاصل از بررسی آثار این هنرمند مشخص شدن چند ویژگی بارز در آثار وی است از جمله: ۱. استفاده از چند نوع خط در یک قطعه؛ ۲. استفاده از نقطه‌های گرد؛ ۳. اتصالات حروف و ابداع ترکیب‌های مختلف برای کلمات؛ ۴. تغییر اندازه قلم در یک قطعه و یا یک جمله؛ ۵. کم کردن وجه ادبی اثر و پرداختن به وجه بصری آن؛ ۶. استفاده از تزئینات در داخل قطعه و کتیبه.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت ویژگی‌های خوشنویسی ملک محمد قزوینی.
۲. شناسایی الگوهای نوآورانه در خوشنویسی.

سؤالات پژوهش:

۱. ویژگی‌های خوشنویسی ملک محمد قزوینی چیست؟
۲. الگوهای نوآورانه در خوشنویسی این هنرمند کدام است؟

کلیدواژه‌ها: خوشنویسی قاجار، خوشنویسی در قزوین، ملک محمد قزوینی، ابداعات در خوشنویسی.

مقدمه

ملک محمد قزوینی از هنرمندان بزرگ شهر قزوین است. قزوین در تمام دوره‌های زمانی دارای خوشنویس‌های صاحب‌نامی بوده است. اساتیدی همچون میرعماد حسنی قزوینی (۹۶۱-۱۰۲۴ ه.ق) استاد بزرگ خط نستعلیق، معاصر شاه عباس صفوی. وی با نبوغ خود تغییرات و سبکی در خط نستعلیق به وجود آورد. میرعماد سرآمد هزاران خوشنویس نستعلیق بود که در مدت شش قرن خودنمایی کردند و آثاری را از خود به یادگار گذاشتند. وی این خط را به سر حد اعجاز رسانید (فضائلی، ۱۳۶۲: ۵۲۲). اطلاعات اندکی در مورد ملک محمد قزوینی و زندگی و آثارش به صورت مکتوب وجود دارد. اندک مطالبی که حتی تاریخ تولد و وفات این هنرمند در آن ذکر نشده است و این مطالب به صورت مختصر و کلی می‌باشند که از چند پاراگراف بیشتر تجاوز نمی‌کند. از ویژگی‌های آثار ملک محمد قزوینی، نوآوری و خلاقیت در بهره‌گیری از گونه‌های مختلف خطوط می‌توان نام برد. این تحقیق با هدف شناسایی ویژگی‌های هنری و ابداعات این هنرمند در خوشنویسی دوره قاجار می‌باشد. در کتاب مهدی بیانی با عنوان احوال و آثار خوشنویسان آمده است: «در المائر و آثار است که مردی درویش نهاد، از هنرمندان قرن سیزدهم هجری قمری بود و اینکه قطعات به خط جلی را احياناً با نیش قلم به طرز مخصوص مزین می‌سازند او اختراع کرده است. جز نستعلیق، شکسته، نسخ، طغرایبی و نوعاً خطوط را به تفنن، خوش می‌نوشت. از آثار وی دارم: دو قطعه به قلم نستعلیق سه دانگ جلی و طغرایبی و شکسته خوش، با رقم و تاریخ (مشقه ملک محمد ۱۲۴۲) و (مشقه ملک محمد قزوینی ۱۲۵۰)» و تکرار همین پاراگراف در برخی منابع و سایت‌های دیگر، مشاهده می‌گردد. همان‌گونه که در کتاب هنر قلم، مجموعه هنر ناصر خلیلی، موجود می‌باشد: «بنابر گفته‌های اعتمادالسلطنه، حاجی ملک محمد، درویش قزوینی، یکی از استادان خط نستعلیق بوده و نستعلیق جلی تزئینی را ابداع کرده است». همین امر باعث شده است روند جمع‌آوری اطلاعات به صورت میدانی بوده و دشواری کار بیشتر گردد. به دلیل کمبود تصاویر آثار ملک محمد، نگارندگان خود به کار عکاسی و جمع‌آوری آثار در موزه‌ها اعم از مجموعه‌های خصوصی و موزه‌های عمومی و همچنین تصاویر کتاب پرداخته است. متأسفانه نمونه‌های جعلی به عنوان آثار این هنرمند در سایت‌های ایرانی و یا خارجی در معرض نمایش قرار گرفته‌اند که بسیار تفاوت قابل ملاحظه‌ای با آثار این هنرمند دارد.

تحقیق حاضر شامل دو قسمت که شامل معرفی خوشنویسی و هنرمندان هم‌عصر او در قزوین و معرفی این هنرمند پرداخته شده است و در بخش دوم، با بررسی و تجزیه و تحلیل آثار ملک محمد قزوینی به دو قسمت قطعات و کتیبه‌ها بیان شده است. در این پژوهش ۲۸ قطعه از آثار ملک محمد مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش کتیبه‌ها؛ کتیبه آب‌انبار مولاووردیخان در حال حاضر قابلیت عکاسی ندارد و عکس‌های این قسمت مربوط به حدود ۲۵ سال پیش و توسط آقای احمد ابوطالبیان عکاسی شده که اکنون در مجموعه ایشان قرار دارند و پژوهشگر نیز از همین اسناد برای تحلیل استفاده کرده است. سنگ‌نوشته‌های مسجد شهید ثالث (سنگ قبر شهید ثالث و میرزا ابوالقاسم شیرازی) نیز از سوی دیگر، مورد تحلیل واقع شده است. این مقاله، با روش توصیفی-تحلیلی، به تحلیل نمونه‌های مورد مطالعه

می‌پردازد. باتوجه‌به آثار خوشنویسی در دوره قاجار، و گونه‌های سنتی در آثار موجود، ایجاد خلاقیت و نوآوری در این هنر در آن دوره قابل توجه و مطالعه بیشتر می‌باشد.

نتیجه‌گیری

باتوجه‌به ابتکارات و خصوصیات آثار ملک‌محمد که در مطالب ارائه شده موجود است وی را نه‌تنها به‌عنوان خوشنویس بلکه بیشتر باید به‌عنوان هنرمندی که به خلق اثر اهمیت داده و دارای یک تفکر گرافیکی می‌باشد شناخت. ملک‌محمد قواعد خوشنویسی را درهم شکسته است و این ساختار شکنی در قطعات و کتیبه و سنگ‌نوشته‌هایش مشهود است. همان‌گونه که در این پژوهش به آن اشاره شده است، ملک‌محمد بیشتر به فکر خلق یک اثر هنری دارای ترکیب‌بندی و فضای بصری زیبا بوده است تا اینکه بخواهد یک قطعه خوشنویسی را در چارچوب قواعد آن خلق کند. نوآوری‌های وی نه‌تنها لطمه‌ای به اثر نزده بلکه آن را بیشتر در راستای تفکرات هنرمند قرار داده است. تفکراتی از قبیل: ترکیب‌بندی‌های مناسب، پرهیز از تکرار، اهمیت دادن به فضای مثبت و منفی، تزئینات هماهنگ با خط در راستای مفهومی که آن خط دارد، سیال بودن و روان بودن، لطافت داشتن خط و ابداع ترکیب‌های تازه برای کلمات و مسائلی دیگر. در نهایت، ویژگی‌های آثار ملک‌محمد به ۶ دسته کلی تقسیم شده است که به شرح زیر می‌باشد: ۱. استفاده از چند نوع خط در یک قطعه؛ ۲. استفاده از نقطه‌های گرد اتصالات حروف و ابداع ترکیب‌های مختلف برای کلمات؛ ۳. تغییر اندازه قلم در یک قطعه و یا یک جمله؛ ۴. کم کردن وجه ادبی اثر و پرداختن به وجه بصری آن؛ ۵. استفاده از تزئینات در داخل قطعه و کتیبه.

الف) تزئیناتی که برای پر کردن فضای اثر طراحی کرده است. ب) اضافه کردن المان‌های تصویری. ج) تزئیناتی که با نیش قلم و یا قلم فلزی ایجاد کرد؛ ملک‌محمد از اولین کسانی است که با گوشه قلم و یا قلم دیگری خط را آرایش کرده است. نکته حائز اهمیت است که در آثار ملک‌محمد قابل رؤیت است اینکه تکرار و دوباره‌کاری در آثارش وجود ندارد، معمولاً یک موضوع با چند نوع شیوه طراحی شده است. در آخر اینکه آثار ملک‌محمد دارای نوآوری و جلوه‌های بصری نوین ارزشمند است.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم. (۱۳۷۷). ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، نشر پرتو.
- بیانی، مهدی. (۱۳۶۳). احوال و آثار خوشنویسان، جلد سوم و چهارم، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی.
- خلیلی، ناصر. (۱۳۷۸). هنر قلم، تحول و تنوع در خوشنویسی اسلامی، پیام بهتاش، جلد پنجم، تهران: نشر کارنگ، همکاری دانشگاه آکسفورد و نشر آزیموت و بنیاد نور
- دبیر سیاقی، سید محمد. (۱۳۸۱). سیر بنای تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن، چاپ اول. قزوین. اداره کل میراث فرهنگی استان قزوین با همکاری حدیث امروز.
- راهجیری، علی. (۱۳۴۰). تاریخ مختصر خط و سیر تحول خوشنویسی در ایران، تهران: انتشارات عماد.
- فضائی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). اطلس خط. چاپ دوم، اصفهان: انتشارات مشعل اصفهان.

کلک مستی، اداره ارشاد میراث فرهنگی قزوین.

گلریز، سید محمد علی. (۱۳۶۸). مینودر یا باب الجنه قزوین، جلد دوم، قزوین: انتشارات طه با همکاری مرکز نشر میراث قزوین، شهرپور.

مهدی‌زاده، مصطفی و رزاقی، حسین. (۱۳۶۹). منتخبی از مرقعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد: آستان قدس.

یساولی، جواد. (۱۳۶۰). پیدایش و سیر تحول خط، چاپ دوم، تهران: انتشارات یساولی.

یساولی، جواد. (۱۳۵۹). مرقعات خط، تهران: انتشارات یساولی.

www.mashqeeshq.ir

www.aftabir.com

www.payaneh_marakez.com

www.anjomanke.com